

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 398(477.64-2)

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2019-2-24>

ВІДГОМІН СКІФСЬКОГО ЗЕМЛЕРОБСЬКОГО СВЯТА В ЛЕГЕНДАХ НИЖНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

Рахно К. Ю.

Інститут керамології – відділення Інституту народознавства Національної академії наук України; Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

krakhno@ukr.net

Ключові слова:

фольклор, легенди, перекази, скіфи, іранський субстрат, Нижня Наддніпрянщина.

Стаття присвячена ремінісценціям скіфського землеробського свята, описаного Геродотом (IV.7), у народній прозі Нижньої Наддніпрянщини. Йдеться про мотив, коли людині надають стільки землі, скільки вона спроможна об'їхати верхи чи обороти плугом за день. Крім Нижньої Наддніпрянщини, цей мотив трапляється в переказах з Волині й Полісся. Він також має паралелі в інших народів і є виявом іранського субстрату в українців.

Усна проза Південної Наддніпрянщини зберігає в собі чимало субстратних мотивів, успадкованих від іраномовних степових предків українців – скіфів, сарматів і аланів. Це насамперед неказкова проза – легенди й перекази про запорозьких козаків, які часто, попри історизацію й осучаснення, сягають давніх міфологем. Схожість зі скіфськими легендами, що їх переповідають Геродот і Страбон, з нартівським епосом осетинів, осетинськими переказами й бувальщинами має чимало оповідей про пороги, скелі й острови на Дніпрі, про заснування Запорозької Січі, про подвиги й пригоди козаків, про загибель Січі [15, 18, 17, 16]. До таких належить і розповідь нащадків запорожців про розподіл січової землі між російськими дворянами.

Записана вона на початку 1960-х років у селі Царицинкут Василівського району Запорізької області й пояснювала назву села пам'ятними відвідинами царицею Катериною II земель Південної України в 1787 році. Начебто саме там вона та її вельможі зробили перепочинок: “Пили-пили, їли-їли пани – аж повпрівали. А як ударив їм хміль у голови, як розв'язалися у них язика, то почали вони до цариці приставати з проханням:

– Віддай нам, матушка, оці степи благодатні!.. Віддай, розділи поміж своїми слугами вірними... А ми вже тобі віддячимо – зведем зі світу розбишак непокірних, отих запорожців триклятих, що знаджують кріпаків наших і на бунт їх підбивають...

Катерина теж була вже напідпитку. Почула вона благання вельмож, засміялася, та й каже:

– Гаразд, гаразд, панове... Подарую вам оці землі благодатні, тільки, щоб не було кому образи, то зробимо ось що. Хто з вас у який бік обличчям тепер

звернений, той нехай туди й скаче на своєму коні. Скільки степену оббіжить до заходу сонця, ото все і його!..

Пораділи вельможі, посхоплювалися і давай коней своїх сідлати. А як осіддали, то притьмом і розбіглися в усі боки, як руді миші. П'янька ж цариця сміялася-сміялася з них, а тоді впала в траву та й заснула...” [19, с. 224]. Далі розповідалося, як князеві Григорієві Потьомкіну та дійсному таємному радникові Василю Попову вдалося правдами й неправдами захопити у такий спосіб величезні маєтності, а гетьмана Кирила Розумовського спіткала невдача.

Те, що ця легенда не була єдиною й не становила собою вимислу записувача, показує записаний 2009 року у селі Михайлівка (Сурсько-Михайлівка) Солонянського району Дніпропетровської області переказ про те, як колишній запорожець Микита Корж виграв судовий процес за землі села, домігшись від російського царя вердикту: “Од сходу сонця до заходу плугом скіки обореш, от... і буде свобода. Робіть там собі, що хочете [...]. І він оце скіки оборах, стіки оце тепер наша земля, ще од царя дарована” [25, с. 263-264].

Легенда про особу, яка отримала власницькі права на територію, що її вона спроможна об'їхати верхи чи обороти впродовж певного часу, була варіантом традиції, відомої ще скіфам. Геродот (IV.7) сповіщає про долю золотих реліквій скіфської царської династії: “Те священне золото пильно оберігають їхні царі і дуже шанують його і щороку, приносячи йому щедрі жертви, просять його захистити їх. Проте коли хтось із сторожів цього золота під час свята, будучи просто неба, засне, скіфи кажуть, що він не проживе до кінця року. І через це як нагороду йому дають

стільки землі, скільки він за один день може об'їхати верхи" [8, с. 181].

Деякі вчені вважали, що урочистість на честь священного золота була найважливішим хліборобським святом скіфів, і до того ж весняним, оскільки після нього здійснювалося наділення землею, яке зазвичай чинилося перед початком польових робіт. А персонаж, який засинав зі священним золотом і потім прирікався на смерть, був особою, що заміщала в ритуально-магічному плані власне скіфського царя, тимчасовим царем-жерцем, інститут яких був відомим у стародавньому світі. На думку дослідників, природно припустити, що наділення магічного "заступника" царя землею відбувалося разом із загальним переділом громадської землі [1, с. 5, 7, 9, с. 34-35], до речі, подібним до того, що здійснювався на Новий рік у запорожців. У кочовиків-скіфів земля (пасовиська, зимівники) могла бути закріплена за певними групами й особами чи перебувати в їхньому переважному користуванні [26, с. 125]. У розмірах виділеної ділянки проявлялася привілейованість майбутньої жертви. Власне, то була імітація "царства", яким тимчасовий правитель "володів" упродовж того короткого терміну, коли він був "царем". Саме солярною сутністю цього ритуалу пояснювався і спосіб визначення розміру цього царства, який символізував царство сонця: так само як сонце панує над тією землею, яку воно "об'їздить" за день, розмір володіння персонажа, що наслідував його в ритуалі, визначався здатністю останнього об'їхати за день на коні певну територію. Показово, що у різних народів існував ритуал регулярного об'їзду царем своїх володінь, причому цей об'їзд трактувався як початок нового тимчасового циклу, що було пов'язано з уявленням про солярну природу царя. Істотно, що об'їжджати своє "царство" персонаж скіфського ритуалу мусив верхи. Уявлення про зв'язок коня і сонця було дуже поширеним у індоіранців, в тому числі у скіфо-сакських народів [14, с. 140]. Судячи з писемних даних, основу скіфського свята становили обряди оновлення сил природи, втілюваної "священним" царем, а також оновлення всього життєвого циклу в природі й суспільстві. У ньому поєднувалися як землеробські мотиви (пошанування землі, золотий плуг поміж священних знарядь), так і скотарські (спосіб виділення наділу "царя") [6, с. 70]. З огляду на плуг дослідники припускають, що скіфське святкування включало в себе ритуальну оранку, здійснювану царем, яка була обов'язковим елементом новорічних святкувань у багатьох народів Східної Європи й Кавказу [6, с. 68-69; 20, с. 52-53; 10, с. 58-62, 64]. А з версією легенди, у якій запорожець мусив обороти за денний цикл сонця територію своїх володінь, резонує оповідь про те, як південноіранський першоцар Йіма (Джемшид), вийшовши опівдні й "прямуючи шляхом сонця", вперше розрізав землю золотим ралом (Вендідад, III, 32). Так він дав людям "нові землі для поселення" [6, с. 69; 23, с. 292].

Значення ритуального сну як прелюдії смерті простежується у сні хмільної цариці Катерини на землі. У середні віки в Хорезмі побутувало свято Мінач-Ахіб ("ніч Міни"), суть якого полягала в оплакуванні жіночого божества плодючості, яке виступало в легенді царицею чи знатною жінкою на ім'я Міна, котра загинула, сп'янівши й заснувши на землі холодної весняної ночі [7, с. 257; 6, с. 69].

Варто відзначити, що варіанти цієї легенди здавна були відомі й на півночі України. Про заснування містечка Ляхівці Острозького повіту Волинської губернії наприкінці XIX століття існував переказ, за яким Свидригайло дуже часто полював зі своїм почтом у лісах по Карпатських узгір'ях і заїздив навіть у ту місцевість, де нині це містечко, й де були великі ліси, багаті на дичину. Одного разу, полюючи в цій місцевості, вкритій тоді вільховим лісом і верболозом, він непомітно відстав від свого почту і через настання ночі заблукав. На щастя, він побачив вдалині вогник, а потім хату, у якій жив рибалка поблизу Горині або ж бортник, який дав йому притулок і пригостив його. На знак подяки за таку гостинність Свидригайло наступного дня подарував господареві всю ту землю, яку той упродовж дня встигне об'їхати верхи, й дозволив заснувати тут селище [22, с. 810]. Поблизу Олександрівки Сосницького повіту Чернігівської губернії в середині XIX століття височіла могила, звана Батуркою. Переказ мовив, що тут похований батуринський мешканець, загреба зайвої землі. Одні стверджували, що мешканець цей домовився з іншим чоловіком оббігти за дуже короткий час болото Гале з тим, щоб воно йому дісталось, й, не добігши до дороги, впав і помер на місці, названому Батуркою. Через це Гале вважали місцем залятим і для худоби непридатним [4, с. 316-317]. Інші люди, літні, розповідали зі слів своїх батьків, нібито в самому містечку Батурині, за часів Гетьманщини, один батуринський мешканець попрохав собі землі у гетьмана, що мешкав там само. Цьому прохачеві нібито було визначено дати землі стільки, скільки він пробіжить без відпочинку. Прохач був таким дужим, що пробіг без спочину від Батурина за село Верхолісся, тобто понад десять верст, і там, біля Галого, впав, але, падаючи, він усе ще простягав праву руку й, кладучи її на землю, мовив: "І се іще моє". З цими словами він і помер, нічого не отримавши. Після цього над ним насипали високу могилу, яку назвали Батуркою [4, с. 317].

Цікаву паралель становить німецька легенда про герцога Генріха Вельфа. Герцог отримує від короля Людовіка I Благочестивого стільки землі, скільки він зможе за час, доки король закінчить обід, зорати золотим плугом або об'їхати на золотій колісниці [27, с. 88, 186]. Учені звернули увагу й на угорський фольклор. Предок клану Бел, Бекень Цепе отримав усю землю в горах Матра в Північній Угорщині, яку він зміг об'їхати верхи, доки інші споживали свій обід. Подібну історію розказували про родину Налачі серед секеїв Араньошсеку [28, с. 325]. Башкири, на

етногенез яких вплинули сармати й алани, теж мали такі стародавні легенди [12, с. 56-57; 3, с. 71]. У місті Баймак розповідали, як колись прийшов до башкирів російський пан і попрохав у них землі, пообіцявши сто карбованців. Башкири запропонували йому стільки землі, скільки він оббіжить за день. Поставили межу на Уралі, й побіг пан обмірювати землю. Чим далі біг, тим кращою й родючішою здавалася йому башкирська земля. Ось уже з півдня звернуло. Сонце пекло нещадно. Панові захотілося пити, він спинився коло джерела, випив студеної джерельної води. Тут йому стало зле, й він упав на землю без духу [5, с. 183]. Для порівняння наводили оповідь, як один молодий башкир почав прохати господаря продати йому красеня-румака. Він довго наполягав, аж доки господар не сказав, що хлопець має з'їсти цілого барана, тоді отримає коня задарма. Той засмажив і ум'яв барана. Господар дозволив йому взяти вуздечку. Хлопець нахилився, щоб підняти вуздечку, на яку наступив кінь, а його живіт і луснув – ось до чого довела жадова [5, с. 184]. Місцеві росіяни з села Карлиханово Білокатайського району Башкортостану теж розказували про робітника, що працював на поміщика. Той пообіцяв його винагородити, давши стільки землі, скільки він оббіжить за один день. Через кілька років поміщик, відчувши, що постарів, вирішив встановити межі. Робітник, який вже дослужився до управителя, кинувся бігти, намагаючись захопити якомога більшу територію, та, коли сонце почало сідати, він прибіг до поміщика, впав і спустив душу [5, с. 183; 11, с. 85]. Схожа оповідь про селянина, якого чорт в образі чоловіка підбив отримати таким чином багато землі й довів до загибелі, побутувала в старовинному російському селі Усть-Цильма на Печорі [21, с. 324-325].

Крім того, ще наприкінці XIX століття башкири згадували, що раніше міряли по-особливому – на кінський скік. Коли приїздили купувати, то виторговували у громади землі, скільки пробіжить кінь за годину, за дві, за три. Брала вершника, і той гнав щодуху. Скільки встигав проскакати, стільки й

набували землі у вічне користування, тому коня добирали до пари джигітові [13, с. 182]. У селі Маншти Белорецького району розповідали, що здавна їхні прапрадіди воювали за Урал і відстояли його. Башкири не поступалися своїми землями ні на п'ядь, ось чому їхні кочів'я розкинулися за Ідель і ген за Уральські гори. А раніше ділили землю так, що кому була потрібна земля, той біг цілий день, падав знесилений і там і прокладав межу, тому ні кінця, ні краю не було їхнім землям [2, с. 202; 3, с. 71]. Згодом ці легенди дидактично опрацював російський письменник Лев Толстой. У його притчі “Чи багато людині землі треба?” (1886) розповідалося, як башкири відступили російському селянинові Пахомові стільки землі, скільки він зуміє обійти за день. Жадібний селянин, попри застережливі сни, відхопив таку ділянку, що помер від напруги, добігши до заходу сонця до її кінця [24, с. 357-369]. В інших тюркомовних народів такі оповіді невідомі, тому очевидно, що українське населення Південної Наддніпрянщини успадкувало цей фольклорний сюжет не від тюрків, а від давніших, іраномовних кочовиків причорноморських степів. Його носіями була скіфо-сарматська людність, яка стала етнічним субстратом українців. Саме вона справляла описану Геродотом урочистість.

З часом розповідь про давній ритуал переділу землі й землеробське свято втратила міфологічні риси й, під впливом історичних подій, стала інакше оцінюватися, перетворившись, урешті-решт, на пояснення, чому мешканці Вольностей Запорозьких перестали бути господарями на своїй землі. З неї зник мотив передчасної смерті, який лишився у легендах з Волині й Полісся, а мотив сну істотно трансформувався. Проте в деяких варіантах зосталася символічна оранка як засіб відмежувати свої землі від чужих. Тому факт збереження в народній пам'яті українців Південної Наддніпрянщини однієї з ключових скіфських міфологем заслуговує на пильну увагу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артамонов М. И. О землевладении и земледельческом празднике у скифов. *Ученые записки Ленинградского государственного университета. Серия исторических наук.* 1947. Вып.15. С. 3-20.
2. Ахметшин Б. Г. Башкирские и русские предания о заводской колонизации Южного Урала. *Русско-башкирские литературные и фольклорные связи. Учёные записки Башкирского государственного университета.* 1972. Вып. 53. № 22. С. 192-203.
3. Ахметшин Б. Г. Горнозаводской фольклор Башкортостана и Урала. Уфа : Китап, 2001. 287, [1] с.
4. Базилевич Г. Местечко Александровка. Черниговской губернии Сосницкого уезда. *Этнографический сборник, издаваемый Императорским Русским географическим обществом.* Санкт-Петербург : типография Министерства внутренних дел, 1853. Выпуск 1. С. 313-336.
5. Бараг Л. Г. О взаимодействии русских и нерусских сказочных традиций в современных условиях. *Современный русский фольклор.* Москва : Наука, 1966. С. 169-186.
6. Бессонова С. С. Религиозные представления скифов. Киев : Наукова думка, 1983. 140 с.

7. Бируни Абурайхан. Избранные произведения. Ташкент : Изд-во Академии наук Узбекской ССР, 1957. Т. 1. [Памятники минувших поколений]. 488 с.
8. Геродот. Геродота турійця з Галікарнасса “Історій” книг дев’ять, що їх називають музами / перекл., передмова та прим. А. О. Білецького. Київ : Наукова думка, 1993. 576 с.
9. Граков Б. Н. Скифы: Научно-популярный очерк. Москва : Изд-во Московского университета, 1971. 168 с.
10. Дудко Д. М. Скифский религиозный праздник в отечественной и зарубежной историографии. *Советская этнография*. Москва, 1988. № 2. С. 57–66.
11. Народные сказки, легенды, предания и были Башкирии / подбор текстов, ред., вступит. статья и прим. Л. Г. Барага. Уфа : Башкнигоиздат, 1969. 191 с.
12. Перчик Л. С. “Сплелись корнями наши племена” (Лев Толстой и Башкирия). Челябинск : Челябинский государственный институт искусства и культуры, 1996. 125 с.
13. Пономарев С. М. С Урала. *Северный вестник*. Санкт-Петербург, 1886. № 2. С. 173-186.
14. Раевский Д. С. Мир скифской культуры. Москва : Языки славянских культур, 2006. 600 с.
15. Рахно Костянтин. Богатирі: архаїчний сюжет у фольклорі Південної Наддніпрянщини. *Міфологія і фольклор: Загальноукраїнський науково-освітній журнал*. Львів, 2014. № 3-4 (17). С. 87-97.
16. Рахно К. Ю. Легенда про походження запорожців та її східноіранські паралелі. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2017. № 2. С. 179–185.
17. Рахно К. Ю. Меч как символ родины в предании украинских казаков. “Родина” как константа культуры: международная научная очно-заочная конференция (Майкоп, 30 ноября – 3 декабря 2017 года) : материалы конференции. Майкоп : ЭЛИТ, 2017. С. 77–83.
18. Рахно К. Ю. Осетинские мотивы в украинском фольклоре. *Вестник Владикавказского научного центра*. 2014. Том 14. № 1. С. 13–18.
19. Савур-могила. Легенди і перекази Нижньої Наддніпрянщини / упоряд. і автор приміток В. А. Чабаненко. Київ : Дніпро, 1990. 261 с.
20. Серов С. Я. Календарный праздник и его место в европейской народной культуре. *Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: Исторические корни и развитие обычаев*. Москва : Наука, 1983. С. 39-54.
21. Сказки и предания Северного края / запись, вступит. ст. и коммент. И. В. Карнауховой; предисл. Ю. М. Соколова. Москва-Ленинград : Academia, 1934. XXXI, 446 с.
22. Теодорович Н. И. Волянь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях: историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев : типография Почаево-Успенской Лавры, 1889. Том II. Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. 1120, VII с.
23. Толстов С. П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. Москва : Изд-во МГУ, 1948. 352 с.
24. Толстой Л. Н. Собрание сочинений в 22 т. Москва : Художественная литература, 1982. Т. 10: Повести и рассказы, 1872-1886. 541, [2] с.
25. Усна історія Степової України. Запоріжжя : АА Тандем, 2009. Т. 7. 388 с.
26. Хазанов А. М. Социальная история скифов: Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. Москва : Наука, 1975. 343 с.
27. Grimm Jacob. Deutsche Rechtsalterthümer. Göttingen : in der dieterichschen Buchhandlung, 1854. XX, 972 S.
28. Tatár Maria Magdolna. The Myth of Macha in Eastern Europe. *The Journal of Indo-European Studies*. 2007. Volume 35. № 3-4, Fall/Winter. P. 323-344.

ECHO OF THE SCYTHIAN AGRICULTURAL HOLIDAY IN THE LEGENDS OF THE LOWER DNIEPER REGION

Rakhno K. Yu.

The Ceramology Institute – the branch of the Ethnology Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine, the National Museum of Ukrainian Pottery in Opishne

The article deals with the reminiscences of the Scythian agricultural holiday described by Herodotus (IV.7) in the folk prose of the Lower Dnieper region. It is a motive when a person is given as much land as he is able to go round or plow in a day. This motive is present in a legend recorded in the village of Tsarytsynkut in the Vasylivka District of the Zaporizhia Region. It tells that Empress Catherine the Great divided the South Ukrainian steppe lands between her nobles in this fashion. In the same way, according to the legend, Mykyta Korzh, a Zaporizhian Cossack, has drawn the boundary of his village of Mykhailivka in the Solone District of Dnipropetrovsk region by means of a plow. In addition to the Lower Dnieper region, this motive occurs in legends from Volyn and Polissia regions. It also has parallels with other peoples, including the Germans, Hungarians, northern Russians, Bashkirs, and definitely is a manifestation of the Iranian substrate of the Ukrainians. Some scholars believed that the celebration of the sacred gold was the most important Scythian agricultural feast, and moreover, the spring one, since the land allotment afterwards given to the land, which was usually done before the commencement of field work. This providing land for the king's magical "deputy" occurred along with the general redistribution of tribal lands. Over time, the story on the ancient ritual of land redistribution and the agricultural holiday has lost its mythological features and, under the influence of historical events, began to be evaluated differently, eventually becoming an explanation for why the inhabitants of the Zaporizhia Free Lands ceased to be masters of their territory. The motive of premature death, which remained in the legends from Volyn and Polissia, disappeared from it and the motif of sleeping has been transformed significantly. However, in some variants, symbolic plowing remains as a means of delimiting their lands from others. Therefore, the fact that one of the key Scythian mythological motives has been preserved in the national memory of the Ukrainians of the Southern Dnieper Region deserves close attention.

Key words: folklore, legends, narratives, Scythians, Iranian substrate, Lower Dnieper region.